

Pirożnikow, Ewa

Rośliny medyczne w życiu Mazurów w pierwszej połowie XVIII w. w świetle informacji zebranych przez Jerzego Andrzeja Helwina

Medycyna Nowożytna 12/1 - 2, 85-111

2005

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

— PRACE ANALITYCZNE

Ewa Pirożnikow

Rośliny medyczne w życiu Mazurów w pierwszej połowie XVIII w. w świetle informacji zebranych przez Jerzego Andrzeja Helwinga

I. Wstęp

Najstarsze (pochodzące z XV i XVI w.) polskojęzyczne dzieła z zakresu botaniki, określane jako zielniki są przede wszystkim kompendiami obejmującymi różnorodne możliwości użytkowania, a niekiedy i uprawy roślin. Na wzór starożytnych opracowań botanicznych polscy autorzy najwięcej miejsca poświęcili zastosowaniom medycznym. Do osiemnastego wieku nazewnictwo roślin, w szczególności polskojęzyczne, nie było ujednoczone i dopiero tworzyły się podstawy jednolitego nazewnictwa w literaturze botanicznej¹. W użyciu były liczne nazwy, które rozpowszechniły się dzięki pierwszym drukowanym

¹ Krystyna Handke, *Polskie nazewnictwo botaniczne oczami językoznawcy*, [w:] Barbara Kuźnicka, *Historia leków naturalnych*, t. IV, *Z historii i etymologii polskich nazw roślin leczniczych*, Warszawa 1993, s. 11–113.

polskojęzycznym opracowaniom botanicznym i medycznym, które powstały w piętnastym i szesnastym wieku. Nazwy te określa się jako średniowieczne. Wśród niepiśmiennych warstw społeczeństwa używano nazw ludowych; często na oznaczenie jednej rośliny stosowano kilka nazw równoległe, głównie w regionach niejednorodnych pod względem etnicznym. Rozpowszechnianie wiedzy rolniczej i przyrodniczej, przede wszystkim dzięki kalendarzom, przyczyniło się do wypierania licznych starszych nazw roślin na rzecz nazw nowych określanych jako powszechne, używanych na wszystkich terenach zamieszkałych przez ludność polskojęzyczną. Zjawisko to dotyczyło nowo wprowadzanych do upraw roślin oraz dziko rosnących roślin, które polecano do wykorzystywania w lecznictwie lub gospodarstwie, przede wszystkim dla zastąpienia drogich i trudno osiągalnych surowców zagranicznych.

Polskie nazwy roślin używane zapewne w granicach starostwa węgoborskiego (dziś – okolic Węgorzowa) zapisane w rękopisie i niektóre z nich powtórzone w ogłoszonych drukiem pracach Jerzego Andrzeja Helwina z lat 1720–1726 zostały zebrane i przypomniane przez znakomitego botanika profesora Józefa Rostafińskiego².

Jerzy Andrzej Helwin był w latach 1690–1748 pastorem w Węgorzewie³. Zanim objął parafię, studiował filozofię, matematykę, teologię i przyrodoznawstwo najpierw w Królewcu, a później w Holandii i Niemczech⁴. Ten starannie i wszechstronnie wykształcony duchowny pozostawił pionierskie prace przyrodnicze, dotyczące terenu starostwa węgoborskiego. Na szczególną uwagę zasługują prace z zakresu botaniki. Podany przez J.A. Helwina⁵ zbiór polskich nazw roślin na użytek niniejszego opracowania został potraktowany jako zbiór surowców roślinnych, które były w powszechnym użytkowaniu w czasach J.A. Helwina w starostwie węgoborskim. Węgorbork – obecnie Węgorzewo – był niewielkim miastem w Prusach, zasiedlonym w dużej

² Józef Rostafiński, *Prowincjonalne, polskie nazwy roślin XVIII w., z Prus Książęcych*, „Rozprawy Filologiczne” 1905, t40, s. 209–238.

³ Krystyna Jarosz, *Jerzy Marek Łapo, Rzecz o imię Helwingu*, Węgorzewo 2002, s. 5–6.

⁴ Emilia Sukertowa-Biedrawina, *Ze wspomnień redaktora „Komunikatów”*. I. Powstanie Instytutu Mazurskiego, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1968, t.2, s. 336–337.

⁵ Jerzy Andrzej Helwin, *Index Plantarum, Latino-Polonicus. Ex variis Authoribus, et imprimis Syrenio. Urzedowo, Botanica in prefatione, Floris meae Quasimodogenitae, quam Lithograp: Angerburg: Iide partis, recensitis, item ex Gregorii Cnapii S.J. lexico latino Polonico, ex Guldenii Onomastico Trilingui labore et industria M. Gorgii Andes Helwingii Prepositi Angerburgensi*, rękopis z lat 1720–1726. Jak podaje Józef Rostafiński w pracy *Prowincjonalne, polskie nazwy roślin XVIII w., z Prus Książęcych*, w końcu XIX w., rękopis był przechowywany w Bibliotece Królewskiej i Uniwersyteckiej w Królewcu pod Sg Cod. M.S. 1845. Późniejsze losy rękopisu nie są znane.

mierze przez ludność przybyłą z Mazowsza. Stosunkowo dobrze zachowane do naszych czasów archiwalia z obszarów Mazur z uwzględnieniem starostwa węgoborskiego oraz opisy zastosowań roślin na ziemiach polskich w XVII i XVIII w. umożliwiły podjęcie próby weryfikacji zrekonstruowanego zakresu zastosowań.

Przystępując do niniejszego opracowania założono, że nazwy ludowe, w przeciwieństwie do naukowych i zwyczajowych, używane były przez niewykształconą część społeczeństwa i powinny wiązać się z odmiennym wykorzystywaniem roślin.

II. Materiały i metody

J. Rostański⁶ podał z rękopisu J.A. Helwina z lat 1720–1726 polskie nazwy 239 gatunków i trzech rodzajów roślin naczyniowych, dwóch gatunków mszaków, siedmiu gatunków grzybów i jednego gatunku porostu. Do analizy wzięto tylko 237 gatunków roślin, których nazwy udało się precyzyjnie przyporządkować do obowiązującego obecnie w botanice systemu. Do nazw podanych przez J.A. Helwina przyporządkowano aktualne nazwy łacińskie i polskie wg Mirka i współpracowników⁷.

Nazwy podane przez J.A. Helwina podzielono wg pochodzenia na ludowe, zwyczajowe i naukowe na podstawie literatury językoznawczej⁸.

Na podstawie danych o pospolitości i wymaganiach ekologicznych⁹, każdą roślinę zakwalifikowano do jednej z sześciu kategorii środowisk: las, łąka (w tym suche murawy), pola (także ogrody i ugory), miejsca ruderalne (tj. przychacia, podwórka, przypłocia, przydroża itp.), bagna, wody. Oddzielnie wyróżniono kategorię roślin uprawnych na Mazurach w XVIII w. na podstawie opracowań Nowińskiego¹⁰, Podbielkowskiego¹¹

⁶ J. Rostański, *Prowincjonalne nazwy roślin....*, op.cit., passim.

⁷ Zbigniew Mirek, Halina Piękoś-Mirkowa, Adam Zajac, Maria Zajac, *Flowering plants and pteridophytes of Poland*, Kraków 2002, passim.

⁸ Józef Rostański, *Zielnik czarodziejski, to jest zbiór przesądów o roślinach*, Kraków 1893, passim; J. Rostański, *Prowincjonalne nazwy roślin*, passim; Anna Spólnik, *Nazwy polskich roślin do XVIII wieku*, „Prace Komisji Językoznawstwa, Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie”. 1990, t.58, passim.

⁹ Władysław Szafer, Stanisław Kulczyński, Bogumił Pawłowski, *Rośliny polskie*, Warszawa 1969, passim., Władysław Matuszkiewicz, *Przewodnik do oznaczania zbiorowisk roślinnych Polski*, Warszawa 2001, passim.

¹⁰ Marian Nowiński, *Dzieje upraw i roślin uprawnych*, Warszawa 1970, passim., Marian Nowiński, *Dzieje upraw i roślin leczniczych*, Warszawa 1983, passim.

¹¹ Zbigniew Podbielkowski, *Słownik roślin użytkowych*, Warszawa 1985, passim.

oraz Kluka¹² i Jundzilla¹³. W stosunku do roślin dzikich podano status we florze tego terenu na podstawie opracowań Rutkowskiego¹⁴ oraz Mirka i współpracowników¹⁵.

Zastosowania roślin w XVIII w. podano na podstawie opracowań Jundzilla¹⁶, Dziarkowskiego¹⁷, Kluka¹⁸ i Rostafińskiego¹⁹.

III. Wyniki

Spośród 237 gatunków roślin naczyniowych, których polskie nazwy zostały zebrane przez J.A. Helwinga od ludzi zamieszkujących Węgorzewo i jego okolice, udało się ustalić proveniencję nazw odnoszących się do 221 gatunków: 124 gatunki są określone przynajmniej jedną nazwą ludową, 58 – nazwami tradycyjnymi i 39 gatunków – nazwami naukowymi (Tab.1). Dla 146 gatunków została zapisana pojedyncza nazwa jedno-, dwu- lub trzyczłonowa, pozostałe 75 gatunków ma od dwóch do sześciu nazw: 55 gatunków ma dwie nazwy, 15 – trzy, a sześć nazw ma jeden gatunek – wiąz górski *Ulmus scabra* (Tab.1). Największy udział roślin określanych pojedynczą nazwą jest w grupie roślin z nazwami tradycyjnymi, natomiast najmniejszy – w grupie z nazwami ludowymi.

Wśród 221 gatunków nie udało się określić zastosowania 24 gatunków. Trzy z nich to rośliny szkodliwe lub trujące (turzyca zastrzona *Carex gracilis*, marek szerokolistny *Sium latifolium* i włosienicznik wodny *Batrachium aquatile*), a dwa – pospolicie uprawiane w ogrodach rośliny ozdobne (mozga trzciniowa pstra *Phalaris arundinacea* var. *picta* i wiciokrzew przewiercień *Lonicera caprifolium*). Jeden lub dwa gatunki to rośliny, które mogły być używane do prania tkanin i mycia ciała (firletka poszarpana *Lychnis flos-cuculi* i być może gwiazdnica wielkokwiatowa *Stellaria holostea*). W celach medycznych wykorzystywano 157 gatunków roślin (Tab.1).

¹² Krzysztof Kluk, *Dykcyonarz roślinny*, Warszawa 1805–1811, t. I–III, *passim*.

¹³ Bonifacy Stanisław Jundzill, *Opisanie roślin w prowincyi W.X.L. naturalnie rosnących według układu Linneusza*, Wilno 1791, *passim*; Bonifacy Stanisław Jundzill, *Botanika stosowana, czyli wiadomości o własnościach i użyciu roślin w handlu, ekonomii, rękodzielnictwie*, Wilno 1799, *passim*.

¹⁴ Lucjan Rutkowski, *Klucz do oznaczania roślin naczyniowych Polski niżowej*, Warszawa 1998, *passim*.

¹⁵ Zbigniew Mirek, Halina Piękoś-Mirkowa, Adam Zając, Maria Zając, *op.cit.*

¹⁶ B. S. Jundzill, *Opisanie roślin w prowincyi...*, *passim*.

¹⁷ Jacek August Dziarkowski, *Wybór roślin krajowych dla okazania skutków lekarskich ku użytkowi domowemu*, Warszawa 1803, *passim*.

¹⁸ K. Kluk, *op.cit.*, *passim*.

¹⁹ J. Rostafiński, *Zielnik czarodziejski, to jest zbiór ...*, *passim*.

Rośliny lecznicze stanowią 64% wszystkich gatunków, natomiast magiczne – 61%. Wśród roślin wykorzystywanych w leczeniu i magii medycznej 22% stanowią rośliny uprawne a 78% – dzikie. Wśród dzikich roślin największy udział (80%) mają rośliny rodzime i apofity, tj. rośliny rodzime, które zajęły siedliska antropogeniczne, np. przychacia, przydroża, pola uprawne, 17% – gatunki zdomowione na obszarze Polski dawno, tj. przed odkryciem Ameryki, (archeofity) i 3% – gatunki zdomowione niedawno, tj. po odkryciu Ameryki, czyli kenofity i jeden epekofit – gatunek przejściowo dziczejący z uprawy. Rośliny dzikie występują w sześciu typach środowisk: największy udział mają rośliny leśne (37%), nieco mniejszy – łąkowe (27%), natomiast najmniejszy udział mają rośliny bagienne i wodne (odpowiednio 7% i 4%) (Tab.2).

W opisywanym zbiorze roślin jest 16 gatunków (7%) uważanych za szkodliwe dla ludzi i zwierząt hodowlanych.

III.1. Rośliny lecznicze

W celach leczniczych wykorzystywano 142 gatunki roślin: 30 gatunków roślin uprawnych i 112 dzikich (Tab.2). Zwraca uwagę grupa 36 gatunków, określana w literaturze osiemnastowiecznej jako „rośliny obecnie już nie wykorzystywane do leczenia z powodu nieskuteczności i/lub szkodliwości” w tabelach 1 i 3 określone jako „d”.

Wśród trzech wyodrębnionych grup roślin o nazwach różniących się proveniencją nie zaznaczyły się duże różnice w możliwościach użytkowania. Tylko rośliny z nazwami ludowymi były wykorzystywane w leczeniu w mniejszym stopniu niż rośliny pozostałych dwóch grup (Tab.2). W grupie gatunków z nazwami tradycyjnymi wykorzystywano w celach leczniczych 98% gatunków roślin, z nazwami naukowymi – 91 %, natomiast w grupie z nazwami ludowymi – 86%. Wśród roślin leczniczych największy udział mają rośliny leśne. W grupie roślin leczniczych gatunki leśne stanowią 32%, uprawne – 22%, łąkowe – 19%, bagienne – 6% a wodne – 1%.

Większość roślin leczniczych była także wykorzystywana w praktykach magicznych związanych z powrotem do zdrowia, zapobieganiem chorobom oraz pomyślnym przebiegiem ciąży, porodu i okresu karmienia piersią (86 gatunków). W 20 przypadkach dotyczy to roślin, których użytkowanie medyczne w XVII w. było już zarzucone.

Wyróżniono 31 rodzajów schorzeń, które leczono roślinami. Są wśród nich choroby lub objawy uważane za błahe, jak kaszel, skaleczenia, narośla skórne, niestrawność, zaparcia, biegunki, jak i choroby poważniejsze – złamania kości, rany, wrzody i ropnie, choroby

psychiczne, choroby serca, choroby układu krążenia, wodogłowie, gruźlica, żółtaczką, syfilis i inne choroby weneryczne. Kilka roślin było stosowanych w kuracjach ogólnie wzmacniających. Stosunkowo duże grupy roślin były używane do leczenia chorób, które obecnie nie występują, np. szkorbutu.

Rośliny lecznicze różnią się stopniem wykorzystania wyrażonym liczbą rodzajów chorób, przy których były stosowane. Największą liczbę schorzeń leczono marchwią zwyczajną *Daucus carota* (10), dymnicą lekarską *Fumaria officinalis*, chmielem zwyczajnym *Humulus lupulus*, jałowcem pospolitym *Juniperus communis*, krzyżownicą zwyczajną *Polygala vulgaris* i jasnotą białą *Lamium album* (po 8 schorzeń) oraz sosną pospolitą *Pinus sylvestris*, wrotyczem pospolitym *Tanacetum vulgare*, porem *Allium porrum*, centurią pospolitą *Centaureum erythrea* i pięciornikiem rozłogowym *Potentilla reptans* (po 7) (Tab.3). Trzydzieści dwa gatunki były stosowane do leczenia tylko jednej choroby. Najliczniejsza grupa gatunków była stosowana do leczenia dwóch chorób (Tab.3).

Wyróżnia się siedem grup schorzeń, przy leczeniu których posługiwano się licznymi roślinami. Najwięcej roślin miało zastosowanie do leczenia ran, skaleczeń, wrzodów i ropni. Grupa ta liczy 35 gatunków, w tym 12, których użytkowanie lecznicze w XVIIIw. było już zarzucone. Najpospolitsze i najłatwiej dostępne były glistnik jaskółcze ziele *Chelidonium majus*, podagrycznik pospolity *Aegopodium podagraria*, przywrotnik pasterski *Alchemilla monticola*, powój polny *Convolvulus arvensis* oraz marchew zwyczajna *Daucus carota* (Tab.3).

Prawie równie licznie jest reprezentowana grupa roślin stosowanych do leczenia gorączki (febry) – 33 gatunki, w tym dwa, których stosowanie zarzucono. Najpospolitszymi i najbardziej dostępnymi roślinami z tej grupy były glistnik jaskółcze ziele *Chelidonium majus*, chmiel zwyczajny *Humulus lupulus*, sałata siewna *Lactuca sativa*, świerk pospolity *Picea abies* i jałowiec *Juniperus communis* (Tab.3).

Niewiele mniejsza jest grupa roślin o działaniu moczopędnym. Wśród 32 gatunków (w tym czterech zarzuconych) najłatwiej dostępne były rośliny uprawne – marchew zwyczajna *Daucus carota*, por *Allium porrum*, czerwona porzeczka *Ribes rubrum*, a z dzikich – chmiel zwyczajny *Humulus lupulus* i poziomka pospolita *Fragaria vesca* (Tab.3).

Stosunkowo liczne rośliny były stosowane do regulacji cyklu menstruacyjnego i do leczenia chorób kobiecych. W grupie 20 gatunków (w tym pięć zarzuconych) najpospolitszymi dzikimi roślinami były bylica pospolita *Artemisia vulgaris*, wrotycz pospolity *Tanacetum*

vulgare, komosa mierzliwa *Chenopodium vulvaria*, jałowiec pospolity *Juniperus communis* i maruna bezwonna *Matricaria maritima* subsp. *inodora* (Tab.3).

Do poprawy trawienia stosowano 19 gatunków roślin (w tym sześć zarzuconych). Najłatwiej dostępnymi wśród nich były: por *Allium porrum*, marchew zwyczajna *Daucus carota*, poziomka *Fragaria vesca* i cykoria podróżnik *Cichorium intybus* (Tab.3).

Siedemnaście gatunków wykorzystywano przy zaparciach, np. bez czarny *Sambucus nigra*, chmiel zwyczajny *Humulus lupulus*, sałatę siewną *Lactuca sativa*, rzepę *Brassica rapa* i jabłoń domową *Malus domestica* (Tab.3). Równie liczną grupę roślin wykorzystywano do łagodzenia bólów. W tej grupie najłatwiej dostępnymi i najpospolitszymi roślinami były dynia zwyczajna *Cucurbita pepo*, mak polny *Papaver rhoeas*, bieleń dziedzierzawa *Datura stramonium*, powój polny *Convolvulus arvensis* i konwalia majowa *Convallaria majalis*.

W przypadku siedmiu grup schorzeń dysponowano mniejszym wyborem roślinnych środków leczniczych nie przekraczającym dziesięciu – szesnastu gatunków. Do tej grupy schorzeń zaliczają się choroby serca, szkorbut, robaczyce, biegunki i dyzenteria, reumatyzm, dna moczanowa, gruźlica, choroby oczu. W przypadku leczenia pozostałych siedemnastu grup schorzeń dysponowano pojedynczymi lub kilkoma gatunkami roślin leczniczych; choroby psychiczne, nerwice i nadpobudliwość, zanik pamięci, puchlina wodna i opuchlizny, wodogłowie, żółtaczkę, kaszel, choroby gardła i krtani, syfilis i inne choroby weneryczne, krwotoki, choroby dziaśel, róża, hemoroidy, złamania kości, duszność.

Duża grupa roślin była używana do poprawienia urody: do wybielania i wygładzania skóry stosowano osiem gatunków roślin, min. kokoryczkę wonną *Polygonatum odoratum*, sosnę zwyczajną *Pinus sylvestris*, hyzop lekarski *Hyssopus officinalis*, pokrzywę żegawkę *Urtica urens*, do depilacji – glistnik jaskółcze ziele *Chelidonium majus*, do zahamowania wypadania włosów – rzepę *Brassica rapa*, do ujędrniania piersi – przywrotnik pasterski *Alchemilla monticola* i kminek zwyczajny *Carum carvi*. Niektóre z tych roślin miały nie tylko sprawdzone działanie kosmetyczne, ale i magiczne, np. kokoryczka wonna, rzepa, hyzop lekarski.

III. 2. Rośliny magiczne

Do praktyk magicznych związanych z powrotem do zdrowia i ochroną przed chorobami wykorzystywano 104 gatunki roślin. Wśród roślin wykorzystywanych w magii w zakresie działania medycyny jest 15 gatunków, które nie były wykorzystywane do leczenia sensu stricto, np. kocanki piaskowe *Helichrysum arenarium*, koniczyzna złocistożółta *Trifolium aureum*, klon pospolity *Acer platanoides*, nasięźrzal pospolity *Ophioglossum vulgatum* (Tab. 1).

Najwięcej roślin magicznych pozyskiwano z upraw (27% gatunków), z lasów (26%), mniej z łąk (18%) i a najmniej z wód (Tab. 2). Udział roślin magicznych w grupach o nazwach określonej proveniencji był podobny i wynosił od 59% w grupie z nazwami naukowymi do 69% w grupie nazwami ludowymi (Tab.2).

Połowa roślin magicznych była wykorzystywana w pojedynczych praktykach magicznych. Do najróżnorodniejszych praktyk wykorzystywano *Betonica officinalis* (9 praktyk), dzięgiel leśny *Angelica sylvestris* i dzięgiel arcydzięgiel *Anielica archangelica* (7 praktyk), dymnicę lekarską *Fumaria officinalis* i pokrzywę żegawkę *Urtica urens* (6 praktyk), bylicę pospolitą *Artemisia vulgaris* i jemiolę pospolitą *Viscum album* (5 praktyk).

Większość roślin magicznych była używana w białej magii. Najlichniesze zabiegi magiczne wspomagały i/lub zastępowały leczenie, tzn. były związane z przywracaniem zdrowia, zapobieganiem chorobom, pomyślnym przebiegiem ciąży i porodu, a także testowaniem szans chorego na przeżycie. Spośród 31 kategorii schorzeń leczonych lekami roślinnymi w przypadku osiemnastu leczenie wspierano zabiegami magicznymi przy użyciu roślin. Dotyczyło to takich schorzeń, jak rany, gorączka, zaparcia, ból, krwotoki, choroby psychiczne, złamanie kości. W przypadku osiemnastu innych schorzeń posługiwano się wyłącznie magią, np. trudne porody, bezpłodność, paraliż, garb, przepuklina, przytępienie i zanik słuchu, przykurcze, katar.

Najlichniesza grupa roślin (12 gatunków) była związana z praktykami poprawiającymi wzrok lub przywracającymi zdolność widzenia ociemniałym. Najpospolitszymi i najłatwiejszymi do zdobycia roślinami z tej grupy były: bylica piołun *Artemisia vulgaris*, maruna bezwonna *Matricaria maritima* subsp. *inodora* i rzepa *Brassica rapa*. Po sześć gatunków roślin było używanych do uspakajania „szaleńców” i przywracania równowagi psychicznej, np. konwalia majowa *Convalaria majalis*, dzięgiel leśny *Angelica sylvestris* i dzięgiel arcydzięgiel *Anielica archangelica*, róża francuska *Rosa gallica*, przy

chorobach zębów i dziąseł, np. klon pospolity *Acer platanoides*, dymnica lekarska *Fumaria officinalis*, cykoria podróżnik *Cichorium intybus*, do hamowania krwotoków, np. poziomka pospolita *Fragaria vesca*, tasznik pospolity *Capsella bursa-pastoris*, pokrzywa żegawka *Urtica urens*. Także sześć gatunków roślin używano w praktykach mających na celu zapobieganie jakimkolwiek chorobom, np. dziewięciszł bezłodygowy *Carlina acaulis*, bylica pospolita *Artemisia vulgaris*, konwalia majowa *Convallaria majalis*. Po pięć gatunków używano przy chorobach serca, np. dymnica lekarska *Fumaria officinalis*, konwalia majowa *Convallaria majalis*, ogórek siewny *Cucumis sativus* oraz do poprawy słuchu, np. bluszczyk kurdybanek *Glechoma hederacea*, bukwica lekarska *Betonica officinalis*, rzepa *Brassica rapa*. Po cztery gatunki używano do gojenia ran oraz przy depresji i pogorszeniu nastroju, po trzy do zwalczania gorączki, zaparc, bólów głowy, robaczcyc, syfilisu, garbu oraz złamań kości. Po dwa gatunki używano do praktyk pomagających przy koszmarnych snach, naroślach rakowych, utracie apetytu, wewnętrznych ranach, przykurczach i paraliżu. Pojedyncze gatunki roślin służyły w praktykach związanych z leczeniem puchliny wodnej, przepukliny, potłuczeń, duszącego kaszlu, kataru i epilepsji. Jakby nadrzędnymi roślinami w magli związanej z przywracaniem zdrowia były rośliny leczące wszystkie choroby – konwalia majowa *Convallaria majalis*, gorysz miarz *Peucedanum ostruthium*, rosziczka okragłolistna *Drosera rotundifolia* oraz lubczyk ogrodowy *Levisticum officinale*. Dwa gatunki roślin miały chronić przed nagłą śmiercią (apopleksją) – dziewięciszł bezłodygowy *Carlina acaulis* i konwalia majowa *Convallaria majalis*, cztery gatunki były używane do oceny szans ciężko chorego na przeżycie – dziewięciszł bezłodygowy *Carlina acaulis*, glistnik jaskółcze ziele *Chelidonium majus*, widłak wroniec *Huperzia selago* oraz por *Allium porrum*.

Wyróżnia się duża grupa roślin, których używano do wykrywania trucizn oraz leczenia zatrutych. W tych praktykach było używane 23 gatunki roślin, np. jałowiec pospolity *Juniperus communis*, rdest wężownik *Polygonum bistorta*, kulik pospolity *Geum urbanum*.

Dla ułatwienia porodu okadzano lub wkładano pod poduszkę którąś z siedmiu roślin – orlika pospolitego *Aquilegia vulgaris*, bylicę pospolitą *Artemisia vulgaris*, jemiolę pospolitą *Viscum album*, bukwicę zwyczajną *Betonica officinalis*, rdest wężownik *Polygonum bistorta*, dziurawiec pospolity *Hypericum perforatum*, marchew zwyczajną *Daucus carota*. W praktykach, które miały dopomóc w pomyślnym przebiegu ciąży stosowano także siedem gatunków roślin, np.

bukwicę *Betonica officinalis*, barwinek pospolity *Vinca minor*, pokrzywę żegawkę *Urtica urens*, natomiast do przerywania ciąży stosowano cztery gatunki roślin, np. bylicę pospolitą *Artemisia vulgaris*, rosziczkę okrągłolistną *Drosera rotundifolia*. W praktykach, które miały dopomóc do zajścia w ciążę stosowano dziesięć gatunków roślin, np. gorysz miarz *Peucedanum ostruthium*, pięciornik kurze ziele *Potentilla erecta*, pokrzywę żegawkę *Urtica urens*, natomiast, aby zapobiec ciąży stosowano czary z użyciem mięty polnej *Mentha arvensis*.

Bardzo duża grupa roślin była używana jako afrodyzjaki (16 gatunków), natomiast jako antyafrodyzjaki – tylko pięć gatunków. Do najpospolitszych afrodyzjaków należały tatarak *Acorus calamus*, anyż *Pimpinella anisum*, lubczyk ogrodowy *Levisticum officinale*, konopie siewne *Cannabis sativa* oraz dzięgiel leśny *Aniella sylvestris*, do antyafrodyzjaków – dymnica lekarska *Fumaria officinalis*, sałata ogrodowa *Lactuca sativa*, bylica piołun *Artemisia absinthium*, ogórek siewny *Cucumis sativus*.

W gospodarstwie używano roślin do ochrony zwierząt hodowlanych przed chorobami, uciezką lub czarami (bylicę pospolitą *Artemisia vulgaris*, orlika pospolitego *Aquilegia vulgaris*, dymnicę lekarską *Fumaria officinalis*, lubczyka ogrodowego *Levisticum officinale*). Bartnicy i pszczelarze chronili się przed żądleniem pszczół przy użyciu tataraku zwyczajnego *Acorus calamus*, piołunu *Artemisia absinthium* i mięty polnej *Mentha arvensis*. Przy wiosennych i letnich pracach polnych oraz leśnych chroniono się przed komarami i innymi owadami przy pomocy piołunu *Artemisia absinthium*, kminku *Carum carvi* i dymnicy lekarskiej *Fumaria officinalis*, natomiast przed węzami przy pomocy pięciornika kurze ziele *Potentilla erecta*.

IV. Dyskusja

Podany przez Jerzego Andrzeja Helwinga zbiór polskich nazw roślin potraktowany jako zbiór surowców roślinnych okazał się w pewnym sensie kompletny, tzn. udało się znaleźć wyjaśnienia społeczne, historyczne i niekiedy nawet etniczne większości użytkowań podanych roślin wykazanych w pracach opublikowanych w XVIII i XIX w. Sposoby użytkowania i zakres użytkowanych surowców w starostwie węgoborskim były ściśle związane z charakterem gospodarki oraz realiami życia społecznego. Bardzo niewielka liczba dróg lądowych do 1723 r., czyli do uruchomienia sieci dróg dla państwowej

poczty do Królewca i potem także do innych miast, ubóstwo osad wielokrotnie zasiedlanych po zniszczeniach wojennych, np. po 1656 r. oraz epidemiach, np. w latach 1709–1711²⁰ były przyczynami wielkiej izolacji osad i stosunkowo skromnego zróżnicowania zawodowego ludności. Rachunki miejskie Węgorborka z 1698 r. podają pensje i deputaty dzwonnika, sługi sądowego, sługi leśnego i dwóch sług miejskich, natomiast w 1731 r. rachunki te uwzględniają oprócz pensji burmistrza i rajców, także trzech pastuchów, kominiarza i trzech nauczycieli. W żadnym rachunku nie uwzględniono lekarza ani balwierza, który w tamtych czasach często zajmował się leczeniem. W podobnej sytuacji były inne miasta na Mazurach²¹. W związku z tym medycyna ludowa i magia medyczna monopolizowały leczenie i zapobieganie chorobom. Zapewne w związku z potrzebami w tej dziedzinie znajdujemy wśród roślin o polskich nazwach tak liczną grupę roślin leczniczych i magicznych. Zwraca uwagę fakt, że najliczniejsza grupa roślin była używana do leczenia ran i ropni. Mazury, a szczególnie obszary pograniczne, np. starostwo węgorborskie, często były nawiedzane przez wojny i najazdy²², toteż rany były zapewne stosunkowo pospolitym problemem. Dodatkowo wpisane w przywileje lokacyjne obowiązki pełnienia służby wojskowej, które dotyczyły nawet do kilkunastu mężczyzn ze wsi lub obowiązek uczestniczenia w polowaniach, nakładany na wsie położone przy granicy tzw. Wielkiej Puszczy²³, mogły przyczyniać się także do problemów tego typu.

W XVIII w. właściwie nie znano skutecznych leków przeciw chorobom epidemicznym, stąd waga różnych zabiegów magicznych, między innymi z użyciem roślin, które miały zapobiegać epidemiom i zażegnwać je. J.A. Helwing opisał takie zabiegi magiczne stosowane w Węgorborku w czasie epidemii dżumy w 1710 r., które okazały się zupełnie nieskuteczne²⁴. Oprócz roślin, z których robiono leki na pospolite choroby, np. przeziębienia czy niestrawności, stosunkowo dużą grupę roślin stosowano przeciw biegunkom i dyzenterii. Wielu autorów podkreśla dramatyczny stan higieny miast i wsi mazurskich

²⁰ Max Toeppen, *Historia Mazur*, Olsztyn 1995, s. 249–250.

²¹ *Ibidem*, s. 273–280; Grzegorz Białuński, *Przemiany społeczno-ludnościowe południowo-wschodnich obszarów Prus Książęcych (do 1568 roku)*, „Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie” 2001, nr 195, s. 244–255.

²² M. Toeppen, *op.cit.*, s. 223–234; G. Białuński, *Przemiany społeczno-ludnościowe ...*, s. 33–40.

²³ *Ibidem*, s. 167–174; Grzegorz Białuński, *Zróżnicowanie społeczeństwa starostwa węgorzeuskiego w XVII wieku*, „Studia Angerburgica” 1997, t.2, s. 10–11.

²⁴ M. Toeppen *op.cit.*, s. 260.

do XIX w.²⁵ co na pewno było przyczyną wielu zatruc pokarmowych i infekcji bakteryjnych przewodu pokarmowego. Częściowo skala problemów higieny jest związana z warunkami geograficznymi. W osadach, w których czerpie się wodę pitną z jezior zanieczyszczonych fekaliami zwierząt i ludzi, częste są przypadki dyzenterii. Nawet w XX w. przypadki tej choroby w miejscowościach położonych nad jeziorami na Mazurach nie należały do rzadkości. Poziom higieny w Węgoborku uległ zasadniczej poprawie po 1730 r., kiedy to został wprowadzony zakaz hodowli świń w mieście oraz miasto zostało wyposażone w wodociąg, obsługujący kuchnię zamkową i bogate domy w rynku²⁶.

Stosunkowo nieliczne rośliny były używane jako lecznicze lub magiczne w chorobach związanych z okresem starości, np. zanikami pamięci, czy niedomogami słuchu. Było to zapewne związane ze strukturą wieku społeczności zamieszkującej Mazury – niewielu ludzi dożywało sędziwego wieku.

Wg M. Toeppena²⁷ u Mazurów elementy pogaństwa tak ściśle zespoliły się ze służbą Bożą, że nawet za życia Toeppena w XIX w. nie było sposobu, by wypłenić zabobony, wróżbiarstwo i magię. Autor ten podaje²⁸, że jeszcze w XVI w. Prusowie, Litwini i Polacy akcesorycznie składali ofiary bogom pogańskim, a co roku mimo zakazów kościelnych i administracyjnych po kryjomu obchodzili święto wiosny i święto plonów.

P. Köhler²⁹ podaje, że w końcu XIX wieku na ziemiach polskich spośród 55 gatunków roślin magicznych użytkowanych na Mazurach w czasach J. A. Helwina użytkowano nadal w tym celu 34 gatunki roślin. Jednak 23 gatunki były używane w zmniejszonym lub innym zakresie w porównaniu z użytkowaniem w pierwszej połowie XVIII wieku na Mazurach. Spośród 104 użytków magicznych tych roślin w XVIII wieku do końca XIX wieku zachowało się tylko 13 użytkowań w niezmienionej formie. Zmieniło się także użytkowanie

²⁵ Grzegorz Białuński, *Uwagi o życiu codziennym miasteczek w południowo-wschodnich Prusach Książęcych XVI–XVIII wieku*, [w:] Daniela Lewicka, *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich*, Olsztyn 1997, s. 45–46; Halina Murawska, *Życie codzienne chłopów na polskiej Warmii i Mazurach w połowie XIX wieku (II): Dom i rodzina*, [w:] Daniela Lewicka, *Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich*, Olsztyn 1997, s. 88.

²⁶ K. Jarosz, J. M. Łapo, *op.cit.*, s. 7–8.

²⁷ M. Toeppen, *op.cit.*, s. 394.

²⁸ *Ibidem*, s. 214–217.

²⁹ Piotr Köhler, *Nazewnictwo i użytkowanie roślin leczniczych na ziemiach polskich w XIX wieku na podstawie ankiety Józefa Rostańskiego*, [w:] Barbara Kuźnicka, *Historia leków naturalnych*, t. IV, *Z historii i etymologii polskich nazw roślin leczniczych*, Warszawa 1993, s. 61–83.

roślin w medycynie ludowej. Spośród 55 gatunków roślin leczniczych użytkowanych na Mazurach w czasach J. A. Helwina, w końcu XIX wieku pozostało 29 gatunków. Spośród 163 użytkowań medycznych zachowało się 36 użytkowań takich samych jak w XVIII wieku, natomiast pojawiło się wiele nowych zastosowań medycznych tych roślin.

Zbiór roślin, które były używane w lecznictwie na Mazurach w czasach J.A. Helwina niewiele odbiega od współczesnej medycyny ludowej³⁰. Oczywiście na Mazurach nie używano dziko rosnących roślin leczniczych, właściwych innym obszarom klimatycznym i siedliskowym Polski. Porównanie udziału roślin dziko rosnących, występujących na różnych typach siedlisk używanych we współczesnej medycynie ludowej³¹, ze zbiorem roślin użytkowanych najprawdopodobniej jako lecznicze w czasach J.A. Helwina na Mazurach, wskazuje bardzo podobny udział w większości kategorii siedlisk. Także udział roślin uprawnych jest w obu grupach podobny. Jedyne udział roślin leśnych w zbiorze Helwina jest o 6% większy, niż wśród współczesnych. Może to wynikać z położenia okręgu węgorbskiego na skraju Wielkiej Puszczy – stąd wykorzystanie roślin leśnych mogło być większe, niż w większości współczesnych wsi, które są oddalone od lasów. Analiza map Józefa Naronowicza-Narońskiego z drugiej połowy XVII w. wykazała, że w starostwie węgorbskim większość wsi była oddalona od lasu o 1–2 km, co pozwalało na częstą penetrację lasu³². Inną przyczyną takiego obrazu mogło być włączenie do tradycji polskojęzycznych Mazurów roślin, które mogły być wykorzystywane przez pozbawioną tożsamości etnicznej już w XVII w. ludność pruską³³. Na terenie starostwa węgorbskiego (wcześniej – prokuratorii) było w czasach zakonu krzyżackiego znacznie więcej nazw pruskich, niż w sąsiednich starostwach, co przemawia za większym udziałem osadników pruskich oraz większym zagęszczeniem osadnictwa pruskiego w czasach przedkrzyżackich w tym rejonie³⁴. W XVI w. odnotowano duży napływ osadników litewskich na teren starostwa węgorbskiego. Północna część staro-

³⁰ Eugeniusz Kuźniewski, Janina Augustyn-Puziewicz, *Przewodnik ziółolecznictwa ludowego*, Warszawa 1986, s. 197–199.

³¹ *Ibidem*, *passim*.

³² Jan Szeliga, *Rękopiśmienne mapy Prus Książęcych Józefa Naronowicza-Narońskiego z drugiej połowy XVII wieku*, Warszawa 1997, mapa 5.

³³ M. Toeppen, *op.cit.*, s. 211–212; Marian Biskup, *Opera minora. Studia z dziejów zakonu krzyżackiego, Prus, Polski i krajów nadbałtyckich*, Toruń 2002, s. 142.

³⁴ G. Białuński, *Przemiany społeczno-ludnościowe...*, s. 47–57.

stwa była zdominowana przez Litwinów³⁵. Także wśród roślin, których użytkowanie nie zostało zapisane przez polskich botaników do XVIII–XIXw., udział roślin leśnych wynosi 25%. Mogły to być rośliny, których użytkowanie wniosła tradycja pruska i/lub litewska. W okręgu węgoborskim udział osadników pruskich i litewskich był wprawdzie mniejszy niż niemieckich, lecz polonizacja tych grup w tym okresie pozwalała na swobodniejszy przekaz tradycji, niż ze społecznością niemieckojęzyczną³⁶.

W badaniach historyczno-etnograficznych nasuwa się zawsze problem wiarygodności zebranych materiałów oraz trwałość tradycji. Rozległe i staranne wykształcenie oraz uznanie, które zdobył Helwing wśród uczonych jeszcze za życia³⁷ pozwalają jego botaniczne opracowania traktować jako wiarygodne i kompletne. Biegła znajomość języka polskiego oraz wielkie zaufanie, jakim darzyli parafianie swojego pastora, dały okazję do zapisania unikalnych danych o roślinach. Jednak zbiór zapisanych nazw nie jest pełny – nie obejmuje on najpospolitszych roślin, których polskie nazwy J.A. Helwing najprawdopodobniej pamiętał i miał zamiar umieścić w słowniku polsko-niemiecko-łacińskim. Zamiaru tego jednak nie zdołał zrealizować. Dotyczy to zarówno nazw pospolitych roślin uprawnych, np. żyta, pszenicy, owsa i jęczmienia, jak i dzikich, użytkowanych w różny sposób, np. trzciny, komosy białej, dębu i wierzb.

W poszczególnych regnach Polski nazwy ludowe roślin są bardzo zróżnicowane. W ankiecie Józefa Rostafińskiego rozpisanej w 1883 roku respondenci podali ok. 1000 nazw roślin leczniczych³⁸. Spośród 90 nazw podanych przez J.A. Helwinga dla 67 gatunków roślin wymienionych w opracowaniu P. Köhlera 37 nazw miało takie samo brzmienie i znaczenie³⁹.

Spośród 231 gatunków, których polskie nazwy podał J.A. Helwing, 27 gatunków weszło w zakres opracowania językoznawczego, które dotyczyło polskich nazw roślin użytkowanych na Mazurach i Warmii w latach 1950–1953⁴⁰. Dla wspomnianych 27 gatunków Helwing podał 51 nazw, natomiast 240 lat później 35 z tych nazw było ciągle w użyciu. W odniesieniu do siedmiu nazw w opracowaniu Dubisza⁴¹ znajdujemy inną formę gramatyczną; Helwing podał „porzeczeki”,

³⁵ *Ibidem*, s. 158–166.

³⁶ *Ibidem*, s. 47–57.

³⁷ K. Jarosz, J. M. Łapo, *op.cit.*, s. 4.

³⁸ P. Köhler, *op.cit.*, s. 61.

³⁹ P. Köhler, *op.cit.*, s. 62–79.

⁴⁰ S. Dubisz, *op.cit.*, s. *passim*.

⁴¹ *Ibidem*, *passim*.

„brusznice”, „czernice”, „kluczyki” natomiast Dubisz – „porzeczką”, „brusznica”, czernica”, „kluczyk”. Nazwa skrzyphu w zapisie Helwina brzmi „chroścka”, a u Dubisza – „chroszczka”. Czterech nazw zapisanych przez Helwina dla poziomki pospolitej, agrestu oraz powoju polnego w XXw. już nie znano. Materiały Dubisza⁴² zawierały także jedenaście nazw rodzajowych w tej samej formie, którą zapisał Helwing.

Tabela 1. Użytkowanie lecznicze i magiczne w XVII i XVIII wieku, współczesny status we florze roślin, których polskie nazwy zebrał J.A. Helwing w Węgorzewie i jego okolicach.

Nr	Nazwy roślin	Status	Śródowisko	Roś. trujące	Roś. lecznicze	Roś. magiczne
I. Rośliny z nazwami ludowymi						
1	<i>Acorus calamus</i> – Tatrak zwyczajny (kalamusz)	k	b		x	x
2	<i>Aethusa cynapium</i> – Blekot pospolity (psia pietruszka)	ar	r	x		x
3	<i>Anemone nemorosa</i> – Zawilec gajowy (koziagryść)	ap	l	x	x	
4	<i>Anthyllis vulneraria</i> – Przelot pospolity (nietubyć)	ap	l		d	
5	<i>Arctostaphylos uva-ursi</i> – Mącznica lekarska (legaty)	ap	l		x	
6	<i>Artemisia vulgaris</i> – Bylica pospolita (bylica biała, bylica ⁻)	ap	r		x	x
7	<i>Betonica officinalis</i> – Bukwica lekarska (bukwika)	ap	l		x	x
8	<i>Botrychium lunaria</i> – Podejźrzon księżycowy (pieniężnik, pojrzon)	ap	l		x	x
9	<i>Cheiranthus cheiri</i> – Lak pospolity (fiołki żółte)	u			d	x
10	<i>Chelidonium majus</i> – Glistnik jaskólcze ziele (złotogroch)	ap	r		x	x
11	<i>Cicuta virosa</i> – Szalej jadowity (weszka)	ap	b	x	x	x
12	<i>Conium maculatum</i> – Szcwół plamisty (weszka)	ar	r	x	x	x
13	<i>Corwallaria majalis</i> – Konwalia majowa (gładysz, lanka)	ap	l		x	x
14	<i>Datura stramonium</i> – Bieleń dziędzierzawa (jelenice)	k	r	x	x	x
15	<i>Eupatorium cannabinum</i> – Sadzlec konopiasty (szałwia polna, zawiesinosek pachnący)	ap	b		d	x
16	<i>Fragaria vesca</i> – Poziomka pospolita (sumice)	ap	l		x	x
17	<i>Frangula alnus</i> – Kruszyna pospolita (kruszewina)	ap	l		x	x
18	<i>Fumaria officinalis</i> – Dymnica lekarska (psia rutka)	ar	p		x	x
19	<i>Glechoma hederacea</i> – Bluszczyk kurdybanek (uzanka)	ap	l		x	x
20	<i>Helichrysum arenarium</i> – Kocanki płaskowe (kocianki żółte)	ap	l			x

⁴² Ibidem, *passim*.

21	<i>Heliopsis helianthoides</i> – Słoneczniczek słonecznikowaty (piwonja)	u			d	
22	<i>Hesperis matronalis</i> – Wieczornik damski (zimne stopki)	u			d	
23	<i>Lagenaria vulgaris</i> – Tykwa pospolita (kurbasz, bania)	u				x
24	<i>Lapsana communis</i> – Łoczyga pospolita (świni mlecz, ognik, ognicha, <u>brzoskiew</u>)	ap	l		d	
25	<i>Levisticum officinale</i> – Lubczyk ogrodowy (lubieszczyk)	u			d	x
26	<i>Malus domestica</i> – Jabłoń domowa (jablonka)	u			x	x
27	<i>Nuphar lutea</i> – Grażel żółty (grzybja)	ap	w		x	x
28	<i>Padus avium</i> – Czeremcha zwyczajna (jewka)	ap	l		x	
29	<i>Peucedanum oreoselinum</i> – Gorysz pagórkowy (pietruszka borowa)	ap	l		x	
30	<i>Picea abies</i> – Świerk pospolity (jagła)	ap	l		x	x
31	<i>Pinus sylvestris</i> – Sosna zwyczajna (choja)	ap	l		x	x
32	<i>Polygonum bistorta</i> – Rdest węzownik (zawrotnik)	ap	l		d	x
33	<i>Potentilla erecta</i> – Pięciornik kurze ziele (poporodnik)	ap	l		x	x
34	<i>Primula elatior</i> – Pierwiosnek wyniosły (kluczyki)	ap	l		x	x
35	<i>Prunus spinosa</i> – Śliwa tarnina (tarnki)	ap	p		x	
36	<i>Pyrola rotundifolia</i> – Gruszyca okrągłolistna (ćwikła leśna)	ap	l		d	x
37	<i>Rhamnus cathartica</i> – Szakłak pospolity (sakiak)	ap	l		x	
38	<i>Rosa canina</i> – Róża dzika (nagabne)	ap	p		x	x
39	<i>Sambucus nigra</i> – Bez czarny (best)	ap	r		x	x
40	<i>Saxifraga tridactylites</i> – Skalnica trójpalczasta (ruta skalna, zanokcica)	ap	l		d	
41	<i>Solanum nigrum</i> – Psianka czarna (psianki)	ar	p	x	d	
42	<i>Sonchus oleraceus</i> – Mlecz zwyczajny (mlecz gładki)	ar	p		x	
43	<i>Spergularia media</i> – Muchotrzew trwały (muchotrzeb)	ap	l		x	
44	<i>Staphylea pinnata</i> – Kłokoczka południowa (klekoczka, kłokcina leśna)	u			x	
45	<i>Tanacetum vulgare</i> – Wrotycz pospolity (zakrętnik)	ap	r		x	x
46	<i>Trifolium aureum</i> – Koniczyna złocistożółta (wilczy groch, konik wonny)	ap	l			x
47	<i>Trigonella caerulea</i> – Kozieradka błękitna (kozia rutka)	u			d	x
48	<i>Veronica officinalis</i> – Przetacznik leśny (przerwan)	ap	l		d	
49	<i>Viola tricolor</i> – Fiołek trójbarwny (fijołki na polu modre i żółte, brat i siostra^)	ap	p			x
50	<i>Acinos arvensis</i> – Czyścica drobnokwiatowa (bazylika polna, czyścica czarna)	ap	l			x
51	<i>Actea spicata</i> – Czerniec gronkowy (czartopłoch, omieg)	ap	l		d	
52	<i>Aegopodium podagraria</i> – Podagrycznik pospolity (gres, girz^)	ap	l		d	x

53	<i>Agrostemma githago</i> – Kąkol polny (szalonka, kăkol~)	ar	p	x	x	x
54	<i>Allium porrum</i> – Czosnek por (purek, płodziszek~, ług wielki~)	u			x	x
55	<i>Allium ursinum</i> – Czosnek niedźwiedzi (trzemucha, czosnek babczy~)	ap	l		x	
56	<i>Anagallis arvensis</i> – Kurzyśląd polny (kurzoślep, kurzyślepa)	ar	p		x	
57	<i>Anthemis tinctoria</i> – Rumian żółty (hajnik, złota bylica)	ap	ł		x	
58	<i>Asarum europaeum</i> – Kopytnik pospolity (przykopytnik, kopytnik^)	ap	l	x	x	x
59	<i>Buxus sempervirens</i> – Bukszan wiecznie zielony (bukspan, buk)	u				x
60	<i>Camelina sativa</i> – Lnicznik siewny (tobulka, lnicza^, lnicznik^)	u			x	
61	<i>Campanula rapunculus</i> – Dzwonek rapunkul (mołnik, dzłka rzepka płonna^, kolnik płonny^)	e	ł		x	
62	<i>Carlina acaulis</i> – Dziewięcśl bezłodygowy (dziewięc żył, osetek^)	ap	ł		x	x
63	<i>Cichorium intybus</i> – Cykoria podróżnik (przekłęta panna, cykorea, podróżnik^)	ar	r		x	x
64	<i>Drosera rotundifolia</i> – Rosiczka okrągłolistna (rożyczka, rośnik^)	ap	b	x	d	x
65	<i>Equisetum arvense</i> – Skrzyp polny (geguzie, chrośćka^, konłogon^, skrzyp~)	ap	p			x
66	<i>Humulus lupulus</i> – Chmiel zwyczajny (śmięciuch, chmiel^)	ap	l		x	x
67	<i>Huperzia selago</i> – Wroniec włdłasty (morzybab, miotła^)	ap	l			x
68	<i>Hyssopus officinalis</i> – Hyzop lekarski (józefek, łzop^)	u			x	x
69	<i>Irys pseudacorus</i> – Kosaciec żółty (kosaciec dzłki żółty, mieczyk żółty~)	ap	l	x	d	x
70	<i>Lactuca sativa</i> – Sałata siewna (łocyga, laktuka siana, sałata ogrodna~)	u			x	x
71	<i>Ligustrum vulgare</i> – Ligustr pospolity (cyprawa, ptasia ziób^)	u			d	
72	<i>Lycopodium clavatum</i> – Widłak goździsty (uździłanka, miotła^)	ap	l		x	x
73	<i>Mentha arvensis</i> – Mięta polna (lebiota wodna, mięta~)	ap	p			x
74	<i>Ononis spinosa</i> – Wilżyna ciernista (wilczyna, łglica^, lubiezna^)	u?			x	
75	<i>Pedicularis palustris</i> – Gnidosz błotny (gniewus, gnidosz^)	ap	ł		x	
76	<i>Peucedanum ostruthium</i> – Gorysz miarż (driakiew, miarż^, mistrzownik^)	u			x	x
77	<i>Ribes uva-crispa</i> – Porzeczka agrest (krystory, kosmatki^)	u			x	
78	<i>Ulmus glabra</i> – Wiąż górski (głim, łlimek, ylam, głim, brzost^, wiąż^)	ap	l		x	

79	<i>Verbascum thapsus</i> - Dziewanna drobnokwiatowa (mszyca, dziewanna [~])	ap	l		x	x
80	<i>Vicia faba</i> - Wyka bób (bóbr)	u				x

II. Rośliny z nazwami tradycyjnymi

1	<i>Alchemilla monticola</i> - Przywrotnik pasterski (przywrot [^])	ap	l		x	x
2	<i>Alisma plantago-aquatica</i> - Żabieniec babka wodna (wodna babka [^])	ap	b		d	
3	<i>Alliaria petiolata</i> - Czosnaczek pospolity (czosnaczek [^])	ap	l		x	x
4	<i>Anchusa officinalis</i> - Farbownik lekarski (wołowy język [^])	ar	p		d	x
5	<i>Angelica archangelica</i> - Dzięgiel litwor (archangelica [^])	u			x	x
6	<i>Angelica sylvestris</i> - Dzięgiel leśny (dzięgiel leśny [^])	ap	l		x	x
7	<i>Aquilegia vulgaris</i> - Orlik pospolity (cynowód [^])	ap	l		x	x
8	<i>Aruncus sylvestris</i> - Parzydło leśne (parzydło [^] , wątrobie ziele [^])	ap	l		d	x
9	<i>Cannabis sativa var. spontanea</i> - Konopie siewne odmiana dzika (konopie dzikie [^])	k	r		x	x
10	<i>Capsella bursa-pastoris</i> - Tazznik pospolity (tobolki [^])	ar	p		x	x
11	<i>Carum carvi</i> - Kminek zwyczajny (kmin polny [^])	ap	l		x	x
12	<i>Centaurium erythraea</i> - Centauria posolita (centuryra [^])	ap	l		x	
13	<i>Chenopodium vulvaria</i> - Komosa mierzliwa (psia łoboda [^])	ar	r		x	
14	<i>Circaea lutetiana</i> - Czartawa pospolita (czarnokwiat [^] , niewieście psiny [^] , czarownik)	ap	l		x	
15	<i>Clinopodium vulgare</i> - klinopodium pospolite (strzyzek biały)	ap	l			x
16	<i>Consolida regalis</i> - Ostróżeczka polna (modrzeniec [^] , ostrożki [^] , ziele św. Katarzyny [^])	ar	p		d	x
17	<i>Convolvulus arvensis</i> - powój polny (powój mały [^])	ap	p		x	x
18	<i>Cruciata laevipes</i> - Przytulinka krzyżowa (krzyżownik [^] , tyrlicz [^])	ap	l		x	
19	<i>Cucurbita pepo</i> - Dynia zwyczajna (malon [^])	u			x	x
20	<i>Daucus carota</i> - Marchew zwyczajna (pasternak domowy [^] , marchew karrotta [^])	u			x	x
21	<i>Echium vulgare</i> - Żmijowiec zwyczajny (wołowy język [^] , płone miodunki [^])	ar	r		x	
22	<i>Galium aparine</i> - Przytulia czepna (ostrzyca [^])	ap	r		x	
23	<i>Galium odoratum</i> - Przytulia wonna (wątrobie ziele gwiaździste [^])	ap	l		x	
24	<i>Galium verum</i> - Przytulia właściwa (jabłonki [^])	ap	l		d	
25	<i>Genista tinctoria</i> - Janowiec barwierski (lubiezna włoska [^] , janowiec [^] , żarnowiec [^])	ap	l		x	

26	<i>Geranium sanguineum</i> – Bodziszek czerwony (gołębia noga [^])	ap	l		x	
27	<i>Juniperus communis</i> – Jałowiec pospolity (kaddik [^])	ap	l		x	x
28	<i>Lanium album</i> – Jasnota biała (pokrzywa martwa biała [^])	ar	r		d	
29	<i>Ledum palustre</i> – Bagno zwyczajne (bagnio [^])	ap	b		x	
30	<i>Melittis melissophyllum</i> – Miodownik melisowaty (kadzidło [^])	ap	l		x	x
31	<i>Myosotis arvensis</i> – Niezapominajka polna (mysie uszka modre [^])	ar	p		x	x
32	<i>Odontites serotina</i> – Zagorzałek późny (światlik [^] , świeczki [^])	ap	l		d	
33	<i>Orchis morio</i> – Storczyk samczy (dłoń Krystowa [^])	ap	l		x	x
34	<i>Papaver rhoeas</i> – Mak polny (wilczy maczek [^] , polny maczek [^])	ar	p		x	x
35	<i>Polygala vulgaris</i> – Krzyżownica zwyczajna (konicza wyczka [^])	ap	l		x	
36	<i>Polygonatum odoratum</i> – Kokoryczka wonna (kokoryczka [^] , krówka [^] , liczydło [^])	ap	l		x	x
37	<i>Potamogeton lucens</i> – Rdestnica połyskująca (rdest wodny [^] , storszek [^])	ap	w		x	
38	<i>Prunella vulgaris</i> – Głowienka pospolita (głowianki [^])	ap	l		d	
39	<i>Rubus plicatus</i> – Jeżyna faldowana (jeżyny [^] , ostrężyny [^])	ap	l		x	x
40	<i>Silybum marianum</i> – Ostropest plamisty (ostropeć [^] , rukiew [^])	u			d	x
41	<i>Symphytum officinale</i> – Żywokost lekarski (żwigant [^] , żywokost [^])	ap	l		x	x
42	<i>Urtica urens</i> – Pokrzywa żegawka (żegawka [^])	ar	r		x	x
43	<i>Vinca minor</i> – Barwinek pospolity (barwinek [^])	u			d	x
44	<i>Vincetoxicum hircundinaria</i> – Ciemlęzyk biało kwiatowy (zwyciężyjad [^])	ap	l		d	x
45	<i>Viscum album</i> – Jemiola pospolita (jemiola [^])	ap	l		d	x

III. Rośliny z nazwami naukowymi

1	<i>Acer platanoides</i> – Klon pospolity (klon [~] , jawor)	ap	l			x
2	<i>Antennaria dioica</i> – Ukwap dwupienny (kocianki małe [~])	ap	l		x	
3	<i>Artemisia absinthium</i> – Bylica piołun (piołun [~])	ar	r		x	x
4	<i>Brassica rapa</i> – Kapusta właściwa (okrągła rzepa [~])	u			x	x
5	<i>Cardamine pratensis</i> – Rzeżucha łąkowa (rzeżucha polna [~])	ap	l		x	
6	<i>Centaurea cyanus</i> – Chaber bławatek (bławat [~] , chaber [~])	ar	p		d	
7	<i>Cucumis sativus</i> – Ogórek siewny (ogórek [~])	u			x	x
8	<i>Cydonia oblonga</i> – Pigwa pospolita (pigwy [~])	u			x	x
9	<i>Geum urbanum</i> – Kuklik pospolity (benedykt [~] , kuklik [~])	ap	l		x	x
10	<i>Fagopyrum esculentum</i> – Gryka zwyczajna (gryka [~])	u				x

11	<i>Hepatica nobilis</i> – Przyłaszczka pospolita (przyłaszczki~)	ap	l		d	x
12	<i>Hypericum perforatum</i> – Dziurawiec zwyczajny (dzwoniec~, św. Jana ziele~)	ap	l		x	x
13	<i>Knautia arvensis</i> – Świerzbica polna (polna drykiew~)	ap	l		x	
14	<i>Matricaria maritima subsp. inodora</i> – Maruna nadmorska bezwonna (złocień~)	ar	p		x	x
15	<i>Melampyrum nemorosum</i> – Pszeniec gajowy (dzień i noc~)	ap	l		x	
16	<i>Nigella sativa</i> – Czarnuszka siewna (czarnucha~)	u			d	x
17	<i>Ophioglossum vulgatum</i> – Nasłężrzal pospolity (węzowy język~)	u				x
18	<i>Oxalis acetosella</i> – Szczawik zajęczy (szczawik zajęczy~)	ap	l		x	
19	<i>Oxycoccus palustris</i> – Żurawina błotna (żurawiny~)	ap	b		x	
20	<i>Panicum miliaceum</i> – Proso zwyczajne (jagły~, proso żółte~)	u			x	
21	<i>Pimpinella anisum</i> – Bledzeniec anyż (anyż~, hanyż~)	u			x	x
22	<i>Plantago major</i> – Babka zwyczajna (babka~)	ar	r		x	x
23	<i>Potentilla reptans</i> – Pięciornik rozłogowy (pięciornik~)	ap	l		x	x
24	<i>Pulmonaria obscura</i> – Miodunka črna (majowa miodunka~)	ap	l		d	
25	<i>Punica granatum</i> – Granat właściwy (granatowe drzewo~)	u			x	x
26	<i>Raphanus sativus</i> – Rzodkiew zwyczajna (rzodkiew~)	u			x	x
27	<i>Ribes rubrum</i> – Porzeczka zwyczajna (porzeczki~)	u			x	
28	<i>Rorippa amphibia</i> – Rzepicha ziemnowodna (roripa~)	ap	w		x	
29	<i>Rosa gallica</i> – Róża francuska (róża czerwona~)	u			x	x
30	<i>Rubus saxatilis</i> – Malina kamionka (kamionki~)	ap	l		x	
31	<i>Sorbus aucuparia</i> – Jarzab pospolity (jarzębina~)	ap	l		x	
32	<i>Vaccinium myrtillus</i> – Borówka czarna (czernice~)	ap	l		x	

Źródło: Jerzy Andrzej Helwing, *Index Plantarum, Latino-Polonicus. Ex variis Authoribus, et imprimis Syrenio, Urzedowio, Botanicis in prefatione, Floris meae Quasimodogenitae, quam Lithograph: Angerburg: lide parties, recensitis, item ex Gregorii Cnapii S.J. lexico latino Polonico, ex Guldenii Onomastico Trilingui labore et industria M. Gorgii Andreas Helvingii Prepositi Angerburgensi*, rękopis z lat 1720–1726. Jak podaje Józef Rostański w pracy *Prowincjonalne, polskie nazwy roślin XVIII w., z Prus Książęcych*, w końcu XIX w. rękopis był przechowywany w Bibliotece Królewskiej i Uniwersyteckiej w Królewcu pod sg Cod. M.S. 1845. Późniejsze losy rękopisu nie są znane.

Objaśnienie znaków i skrótów:

- ap - apofit
- ar - archeofit
- k - kenofit
- e - epekofit
- u - roślina uprawiana
- d - rośliny lecznicze, których użytkowanie zarzucono w XVIII wieku, nazwy podkreślone - nazwy ludowe
- ^ - nazwy tradycyjne
- ~ - nazwy nukowe

Tabela 2. Liczba gatunków roślin ze zbioru J. A. Helwinga użytkowanych w celach medycznych na Mazurach w XVII i XVIII w.

	Liczba gatunków	Rośliny lecznicze	Rośliny magiczne
Rośliny uprawiane	35	30	28
Rośliny leśne	45	42	27
Rośliny łąkowe	33	30	19
Rośliny polne	18	15	13
Rośliny ruderalne	16	15	12
Rośliny bagienne	7	7	4
Rośliny wodne	3	3	1
Suma	157	142	104
Apofity i rośliny rodzime	97	88	59
Archeofity	21	20	14
Kenofity i efemerofity	4	4	3

Źródło: Jerzy Andrzej Helwing, *Index Plantarum, Latino-Polonicus. Ex variis Authoribus, et imprimis Syrenio, Urzedowio, Botanicis in prefatione, Floris meae Quasimodogenitae, quam Lithograph: Angerburg: Iude parties, recensitis, item ex Gregorii Cnapii S.J. lexico latino Polonico, ex Guldenii Onomastico Trilingui labore et industria M. Gorgii Andreas Helwingii Prepositi Angerburgensi, rękopis z lat 1720-1726.*

Tabela 3. Rośliny ze zbioru J.A. Helwina użytkowane w celach leczniczych w XVII i XVIII w. na Mazurach.

		Rośliny magiczne	Rany, wrzody	Gorączki (febry)	R. moczopędne	Choroby kobiece	Niestrawność	Zaparcie	Bóle	Choroby serca	Robaczyce	Biegunki	Inne	Liczba użytków med.
1	<i>Daucus carota</i>	x	1		1		1				1	1	5	10
2	<i>Fumaria officinalis</i>	x					1	1			1		5	8
3	<i>Humulus lupulus</i>	x		1	1			1					5	8
4	<i>Juniperus communis</i>	x	1	1		1					1		4	8
5	<i>Lamium album</i>		d			d							6	8
6	<i>Polygala vulgaris</i>			1	1			1					5	8
7	<i>Pinus sylvestris</i>	x			1						1		5	7
8	<i>Tanacetum vulgare</i>	x		1		1					1		4	7
9	<i>Allium porrum</i>	x		1	1		1				1		3	7
10	<i>Centaurium erythraea</i>			1		1					1		4	7
11	<i>Potentilla reptans</i>	x		1	1							1	4	7
12	<i>Frangula alnus</i>	x			1			1					4	6
13	<i>Picea abies</i>	x	1	1	1	1							2	6
14	<i>Solanum nigrum</i>		d						d				4	6
15	<i>Aruncus sylvestris</i>	x	1		1	1							3	6
16	<i>Rubus plicatus</i>	x	1	1	1							1	2	6
17	<i>Viscum album</i>	x	1			d			d			d	2	6
18	<i>Matricaria maritima</i> <i>ssp. inodora</i>	x		1		1	1		1		1		1	6
19	<i>Betonica officinalis</i>	x					1	1		1			3	5
20	<i>Chelidonium majus</i>	x	1	1									3	5
21	<i>Eupatorium</i> <i>cannabinum</i>	x		d			d						3	5
22	<i>Fragaria vesca</i>	x	1	1	1		1						1	5
23	<i>Angelica</i> <i>archangelica</i>	x		d	1			d					2	5
24	<i>Angelica sylvestris</i>	x	d	1			d						2	5
25	<i>Sorbus aucuparia</i>			1								1	3	5

26	<i>Peucedanum oreoselinum</i>				1	1		1				1	4
27	<i>Sambucus nigra</i>	x		1				1		1		1	4
28	<i>Veronica officinalis</i>									d		3	4
29	<i>Agrostemma githago</i>	x	1		1	1						1	4
30	<i>Allium ursinum</i>			1	1					1		1	4
31	<i>Cichorium intybus</i>	x					1					3	4
32	<i>Alliaria petiolata</i>	x		1	1					1		1	4
33	<i>Aquilegia vulgaris</i>	x	d			d	d					1	4
34	<i>Cannabis sativa var. spontanea</i>	x						1		1	1	1	4
35	<i>Galium odoratum</i>		1			1	1			1		0	4
36	<i>Prunella vulgaris</i>		d									3	4
37	<i>Symphytum officinale</i>	x			1						1	2	4
38	<i>Urtica urens</i>	x			1	1						2	4
39	<i>Vinca minor</i>	x										4	4
40	<i>Antennaria dioica</i>			1								3	4
41	<i>Botrychium lunaria</i>	x	1									2	3
42	<i>Datura stramonium</i>	x						1				2	3
43	<i>Malus domestica</i>	x						1		1		1	3
44	<i>Polygonum bistorta</i>	x									d	2	3
45	<i>Primula elatior</i>	x		1				1				1	3
46	<i>Aegopodium podagraria</i>	x	1	1								1	3
47	<i>Asarum europaeum</i>	x		1	1			1				0	3
48	<i>Carlina acaulis</i>	x		1		1				1		0	3
49	<i>Pedicularis palustris</i>				1	1						1	3
50	<i>Ulmus glabra</i>		1									2	3
51	<i>Chenopodium vulvaria</i>		1			1						1	3
52	<i>Consolida regalis</i>	x	d		d							1	3
53	<i>Papaver rhoeas</i>	x		1				1				1	3
54	<i>Artemisia absinthium</i>	x		1						1		1	3
55	<i>Brassica rapa</i>	x						1				2	3
56	<i>Knautia arvensis</i>	x	1							1		1	3
57	<i>Nigella sativa</i>	x			d	d	d					0	3
58	<i>Panicum miliaceum</i>			d	d						1	0	3
59	<i>Pimpinella anisum</i>	x						1	1			1	3

60	<i>Pulmonaria obscura</i>		d									2	3
61	<i>Raphanus sativus</i>	x			1		1					1	3
62	<i>Roripa amphibia</i>								1			2	3
63	<i>Vaccinium myrtillus</i>								1		1	1	3
64	<i>Acorus calamus</i>	x										2	2
65	<i>Cheiranthus cheiri</i>	x				d						1	2
66	<i>Cicuta virosa</i>	x	1						1			0	2
67	<i>Conium maculatum</i>	x	1									1	2
68	<i>Convallaria majalis</i>	x							1			1	2
69	<i>Glechoma hederacea</i>	x										2	2
70	<i>Lapsana communis</i>		d									1	2
71	<i>Padus avium</i>										1	1	2
72	<i>Potentilla erecta</i>	x									1	1	2
73	<i>Saxifraga tridactylites</i>		d									1	2
74	<i>Trigonella caerulea</i>	x			d			d				0	2
75	<i>Actea spicata</i>								1			1	2
76	<i>Anagallis arvensis</i>						1					1	2
77	<i>Anthemis tinctoria</i>						1			1		0	2
78	<i>Hyssopus officinalis</i>	x						1		1		0	2
79	<i>Lactuca sativa</i>	x		1			1					0	2
80	<i>Lycopodium clavatum</i>	x	1		1							0	2
81	<i>Alchemilla monticola</i>	x	1	1								0	2
82	<i>Capsella bursa-pastoris</i>	x							1			1	2
83	<i>Convolvulus arvensis</i>	x	1						1			0	2
84	<i>Cucurbita pepo</i>	x		1					1			0	2
85	<i>Genista tinctoria</i>							1				1	2
86	<i>Geranium sanguineum</i>		1									1	2
87	<i>Melittis melissophyllum</i>	x			1				1			0	2
88	<i>Orchis morio</i>	x			1							1	2
89	<i>Polygonatum odoratum</i>	x	1		1							0	2
90	<i>Potamogeton lucens</i>		1									1	2
91	<i>Silybum marianum</i>	x							1			1	2
92	<i>Vincetoxicum hirsutaria</i>	x	d									1	2

93	<i>Cardamine pratensis</i>							1				1	2
94	<i>Cydonia oblonga</i>	x										2	2
95	<i>Oxalis acetosella</i>											2	2
96	<i>Oxycoccus palustris</i>			1							1	0	2
97	<i>Plantago major</i>	x									d	1	2
98	<i>Anemone nemorosa</i>							1				0	1
99	<i>Anthyllis vulneraria</i>		d									0	1
100	<i>Arctostaphylos wu- ursi</i>											1	1
101	<i>Artemisia vulgaris</i>	x			1							0	1
102	<i>Prunus spinosa</i>							1				0	1
103	<i>Rhamnus cathartica</i>							1				0	1
104	<i>Rosa canina</i>	x										1	1
105	<i>Sonchus oleraceus</i>			1								0	1
106	<i>Camelina sativa</i>											1	1
107	<i>Campanula rapunculus</i>			1								0	1
108	<i>Drosera rotundifolia</i>	x										1	1
109	<i>Irys pseudacorus</i>	x						d				0	1
110	<i>Ligustrum vulgare</i>											1	1
111	<i>Ononis spinosa</i>			1								0	1
112	<i>Peucedanum ostruthium</i>	x		1								0	1
113	<i>Ribes wa-crispa</i>							1				0	1
114	<i>Verbascum thapsus</i>	x							1			0	1
115	<i>Alisma plantago- aquatica</i>			1								0	1
116	<i>Anchusa officinalis</i>	x							1			0	1
117	<i>Carum carvi</i>	x					1					0	1
118	<i>Circaea lutetiana</i>											1	1
119	<i>Echium vulgare</i>								1			0	1
120	<i>Galium verum</i>			1								0	1
121	<i>Myosotis arvensis</i>	x										1	1
122	<i>Odontites serotina</i>											1	1
123	<i>Centaurea cyanus</i>											1	1
124	<i>Cucumis sativus</i>	x	1									0	1
125	<i>Geum urbanum</i>	x										1	1
126	<i>Hepatica nobilis</i>	x					d					0	1
127	<i>Hypericum</i>	x										1	1

used *sensu stricto* to practice medicine. The numerous of them were used for magical practices concerning the treatment of „madman“, eye diseases, reinstatement of mental health, protection from various diseases, detection the poisons and intoxications.

Ewa Pirożnikow

Heilungspflanzen im Leben der Masuren in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts, im Lichte der Forschung von Jerzy Andrzej Helwing

Zusammenfassung

In der Arbeit wurden die Nutzpflanzen dargestellt, die von der Polnisch sprechenden Bevölkerung in Masuren in der ersten Hälfte des XIII. Jahrhunderts zur Genesung und als Schutz vor Krankheiten verwendet wurden. Unter den 239 Gefäßpflanzenarten, deren polnische Namen der Pastor von Węgobork J.A. Helwing aufgezeichnet hatte, wurden zu jener Zeit 142 Arten zu medizinischen Zwecken benutzt.

In XIII. Jahrhundert verwendete man in Masuren zu Heilzwecken 36 Arten, während auf den polnischen Gebieten die Nutzung dieser Pflanzen schon aufgegeben wurde. Die zahlreichsten Pflanzenmedikamente benutze man zur Heilung von Wunden, Verletzungen, Geschwüren und Abszessen, sowie bei Fiber, Nieren -und Harnblasen \$ Erkankungen (Tabelle 2). Die Nutzungsweise der Pflanzen in Masuren weichte in vielen Fällen von der auf den polnischen Gebieten.

Zu den magischen mit Gesund und Schutz vor Krankheiten verbundenen Praktiken nutzte man 104 Pflanzarten aus, darunter die 15 nicht zur Heilung *sensu stricte* verwendeten Pflanzen. Die zahlreichsten Pflanzen wurden zu magischen Praktiken verwendet, die mit Sehverbesserung und Augenkrankheiten, Heilung der „Wahnsinnigen“ dem Zurückerreichen des psychischen Gleichgewichts verbunden waren, sowie zum Schutz vor verschiedenen Krankheiten, als auch zum Nachweisen der Gifte und zur Heilung von Vergiftungen.